

ΑΓΝΩΣΤΟΣ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΑΥΤΟΠΤΟΥ
ΤΩΝ ΓΕΓΟΝΟΤΩΝ ΤΗΣ ΠΡΟΣΚΑΙΡΟΥ ΚΑΤΑΛΗΨΕΩΣ
ΤΗΣ ΧΙΟΥ ΥΠΟ ΤΩΝ ΒΕΝΕΤΩΝ ΤΩ 1694

Κατὰ τὴν τελευταίαν μου πρό τινος μετάβασιν εἰς Χίον διεξήλθον ἕν χειρογραφον ἰταλιστὶ συγγεγραμμένον ὑπὸ ἀγνώστου Χίου λογίου, ἐπιγραφόμενον: *Storia della nobile Famiglia di Giustiniani di Genova*, ἀνέκδοτον μὲν ἕως τώρα, γνωστὸν ὅμως ἤδη καὶ κατ' ἐπανάληψιν ἀναφερθὲν ὑπὸ τε τοῦ ἀειμνήστου πατρὸς μου καὶ ἐμοῦ εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς Χίου. Τοῦ ἔργου ὁ συγγραφεὺς τυγχάνει ἀκόμη ἀγνώστος, ἦτο δ' ὅμως Ἰουστινιάνης, ἐκ τῶν ἀπογόνων ἐκείνων τῶν ἡγεμονικῶν οἰκῶν τῆς νήσου, οἵτινες, ὀρμηθέντες ἐκ Γενούης, κατέλαβον καὶ ἐκράτησαν τὴν νῆσον ὑπὸ τὴν κατοχὴν αὐτῶν ὡς καὶ τῆς Δημοκρατίας τῆς Γενούης ἀπὸ τοῦ 1346 μέχρι τοῦ 1566, ἦτοι ἐπὶ 220 ὅλα ἔτη.

Ὁ συνθέτης, λόγιος ἱκανῶς, κληρικὸς καὶ πιστὸς εἰς τὴν μνήμην τῆς πατρίου δόξης — εἶναι γεγονός ὅτι οἱ Ἰουστινιάναι Μαονέζοι τῆς Χίου, ὅπως καὶ οἱ κυβερνηταὶ τῆς Ρόδου Ἰππῶται καὶ οἱ Κατελοῦζοι τῆς Λέσβου, ὑπῆρξαν ἐπὶ μακρὸν παράγοντες ἀξιοσημεῖοι ἐν τῇ Ἀνατολῇ, κυρίως μέχρι τῆς πτώσεως τοῦ Βυζαντίου — ἔγραψε μίαν μακρὰν ὀπωσδήποτε ἱστορίαν, συγκεκριμένην ἐκ 490 μεγάλων σελίδων, χειρογράφου, εἰς τὰς ὁποίας ἐξέθεσε μὲ φανερὸν πόνον καὶ πατριωτισμὸν ἀλλὰ καὶ ἐθνικὴν ὑπερηφάνειαν εἰς 27 κεφάλαια ὅλα τ' ἀφορῶντα εἰς τὴν νῆσον Χίον' ἀπ ἀρχῆς τῆς ἱστορίας της.

Μετὰ προσεκτικὴν ἀνάγνωσιν τοῦ χειρογράφου γεγραμμένου εἰς ὥραιαν ἰταλικὴν γλῶσσαν, ἀντιλαμβάνεται τις εὐχερῶς, ὅτι ὁ κύριος λόγος τῆς συγγραφῆς αὐτῆς εἶναι μία ἐκδηλος καὶ ἔντονος ἀντίθεσις, ἡ ὁποία βαθμηδὸν ἐδημιουργήθη μεταξὺ τῶν Ἰουστινιανειῶν οἰκῶν τῆς Γενούης καὶ τῶν τῆς Χίου, ἱκανὸν χρόνον μετὰ τὴν ὑποταγὴν τῆς νήσου εἰς τοὺς Τούρκους, ἰδίᾳ δὲ μετὰ τὴν πρόσκαιρον κατάληψιν αὐτῆς καὶ ἐγκατάλειψιν ὑπὸ τῶν Βενετῶν.

Εἶναι γνωστὸν ὅτι, ἀφότου ἡ νῆσος ὑπήχθη εἰς τοὺς Τούρκους, δὲν ἔμειναν ἐκεῖ οὔτε οἱ ἡμίσεις ἐκ τῶν εὐτυχῶν καὶ πλουσιωτάτων οἰκῶν τῶν ἡγεμόνων της, τῶν περισσοτέρων καταφυγόντων εἰς τὴν Ἰταλίαν, ἰδίᾳ δὲ εἰς τὴν Γένουαν καὶ τὴν Ρώμην. Ἐμείναν ὅμως καὶ ἱκανοὶ αὐτῶν ἐν Χίῳ, οἵτινες καὶ τὰ κτήματά των διετήρησαν καὶ καλῶς διεβίωσαν ὑπὸ τὸ θαυμάσιον πολίτευμα, τὸ πρότυπον δημοκρατικὸν σύστημα, τὸ ἐποπτευόμενον ὑπὸ τριῶν προκρίτων, κοινῶς *δεπουτάτων*, λαμβανομένων κατὰ πιστὸν ἔθος ἐκ τε

τῶν παλαιῶν βυζαντινῶν οἰκῶν τῆς Χίου ὡς καὶ ἐκ τῶν εὐγενῶν καθολικῶν.

Ἐνταῦθα δὲν συντρέχει λόγος νὰ γίνῃ ἀνάπτυξις περὶ τοῦ χιακοῦ πολιτεύματος, χρησιμεύσαντος ὡς ὑποδείγματος καὶ δι' ἄλλους ἑλληνικοὺς ὑπὸ τοὺς Τούρκους τόπους, ἀλλ' ἀνεφέρθη μόνον διὰ νὰ πιστωθῇ καὶ παρασταθῇ ἡ μεγάλη εὐτυχία καὶ εὐπορία τῶν κατοίκων, ἰδίᾳ μετὰ τὴν πρώτην ὑποταγὴν εἰς τοὺς Τούρκους τῷ 1566. Εὐρίσκομεν εἰς τὴν Χίον κατὰ τοὺς τρεῖς μετὰ τὴν τουρκικὴν κατάληψιν τῆς νήσου αἰῶνας μεγάλῃν εὐπορίαν, ἧς μετεῖχον ἐξ ἴσου Ἕλληνες καὶ Ἴταλοί, οἱ δεῦτεροι ἀσυγκρίτως ὀλιγαριθμότεροι, ἀνέκαθεν.

Ἐπῆρχε δὲ τόση ἐλευθερία καὶ κατανόησις ἐν τῇ νήσῳ, ὥστε ἔξω ἐν ἐπιζήλῳ ὁμοιοῖα τὰ δύο στοιχεῖα καὶ μικρά, πολὺ μικρά, ἦτο ἕως τότε ἡ θρησκευτικὴ διαφορὰ. Πλὴν ἡ ὀλεθρία ἐπιδρομὴ τῶν Βενετῶν, ἡ ἀπρομελέτητος, ἡ ἐσκεμμένη ὅμως καὶ πάντως προκληθεῖσα καὶ ὑπὸ τινῶν τῶν καθολικῶν, ὡς προκύπτει ἀπὸ πολλῶν στοιχείων ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος χειρογράφου ἀκόμη, ἐπέφερε μεγάλῃν ἀναστάτῳσιν εἰς τοὺς καθολικοὺς, ὧν πάρα πολλοὶ ἠναγκάσθησαν νὰ φήσωσιν ἄκοντες τὴν νήσον, ἔλαχιστοι δ' ἐκόντες. Πλὴν τῶν ἄλλων δὲ τότε ἐπακολουθησάντων κακῶν εἰς τοὺς ἀπομείναντας προέκυψεν ἀκόμη καὶ ἐν ζήτημα ζωτικώτατον δι' αὐτοὺς : ἡ περικοπὴ βοηθημάτων, χρηματικῶν ἐννοεῖται, τὰ ὅποια εἶχον θεσπίσει διὰ κληροδοτημάτων ἀξιολόγων ὄρισμένοι μεγάλοι κληρικοὶ καταγόμενοι ἐκ τῶν Ἰουστινιανῶν τῆς Χίου, ἐξ ἐκείνων, οἵτινες εἶχον φύγει καὶ ἐγκατασταθῇ εἰς τὴν Ἰταλίαν. Τῶν βοηθημάτων τούτων ἐστερηθήσαν μόνον οἱ πτωχοὶ ἀπόγονοι τῶν Ἰουστινιανῶν Χιοὶ καθολικοί, διότι οἱ ἐν Γενούῃ—ὅπως καὶ οἱ ἀκολουθήσαντες τοὺς Βενετοὺς καθολικοὶ—κατόρθωσαν νὰ πείσωσι τοὺς ἐν Ρώμῃ, ἵνα διατίθενται ταῦτα μόνον διὰ τοὺς ἐν Γενούῃ Ἰουστινιάνας, ὡς γνησίους καὶ ἐγγεγραμμένους εἰς τὰ περίφημα alberghi, (=ξενῶνας) τῶν Ἰουστινιανῶν, τὰ ἰδρυθέντα μικρὸν μετὰ τὸ 1346, ἀναθεωρηθέντα δὲ τῷ 1528. Εἰς τὰ alberghi ταῦτα ἦσαν ἐγγεγραμμένα παλαιόθεν καὶ ὅλα τὰ ἐν Χίῳ γένη δικάως, γνησιώτατα ὄντα, εἶχον δὲ θεσπισθῆ διὰ τοὺς ἐν Χίῳ πτωχοὺς Ἰουστινιάνας τούτους τὰ βοηθήματα καὶ εἰδικῶς ὡς προῖκες διὰ τὰ ἀπορα κοράσιά των ἢ ὡς δίδακτρα διὰ σπουδὰς εἰς Ρώμην τῶν θελόντων νὰ ἀσπασθῶσι τὴν ἱερωσύνην υἱῶν των.

Ἐφθασε δὲ ἡ διεκδίκησις μεταξὺ τῶν χιακῶν Ἰουστινιανείων οἰκῶν καὶ τῶν ἐν Γενούῃ συγγενῶν ποτε οἰκῶν μέχρι τῶν δικαστηρίων καὶ μετὰ τῆς ἐπιμονῆς καὶ πείσματος, ὥστε νὰ γίνῃ καὶ ἡ ἱστορικὴ ἔκθεσις, περὶ ἧς ὁ λόγος ἡμῶν, ὑπὸ τοῦ πιστοῦ λογίου ἐκείνου Ἰουστινιανῆ, οὗ ἄγνωστον ἀκόμη τὸ ὄνομα.

Οὗτος ἔκρινε σκόπιμον, καὶ δικάως, νὰ ἀρχίσῃ τὴν μακρὰν πραγματείαν του ἀπὸ τῆς ἱστορίας τῆς Γενούης, τοῦ Γ' ἢ Ζ' μ.Χ. αἰῶνος, νὰ ἀνατρέξῃ εἰς τοὺς αὐτοκρατορικοὺς βυζαντινοὺς χρόνους τῆς Ἰταλίας, νὰ μνησθῇ τῶν ἰσχυ-

ρῶν δεσμῶν τῶν ἡμετέρων Παλαιολόγων πρὸς τοὺς Γενοάτας, νὰ παρουσιάσῃ τὴν κατάληψιν τῆς Χίου ὑπὸ τῶν Γενοατῶν ἢ μόνων τῶν Ἰουστινιανῶν, ὡς ἐκχώρησιν τοῦ οἴκου τῶν Παλαιολόγων, τῶν δποίων καὶ παραθέτει τὴν σύμβασιν κλπ. Δὲν ὤκνησεν ὁ καλὸς κληρικὸς νὰ γράψῃ καὶ διὰ τὴν μυθολογίαν τῆς νήσου ὡς καὶ περὶ τῆς τοπογραφίας αὐτῆς ἱκανά, τῆς διαιρέσεως τοῦ ἐδάφους αὐτῆς, πράγματα, διὰ τὰ ὁποῖα ἐβοηθήθη πολὺ ἀπὸ τὰς περὶ Χίου ἱστορικὰς πραγματείας τῶν Ἱερωνύμου καὶ Μηχαῖλ Ἰουστινιάνη, τῶν δποίων καὶ ἐτήρησε τὴν μετριοπάθειαν, τὴν ἐκδηλον πρὸς τὸν τόπον ἀγάπην, μόλις ἀπτόμενος, μετὰ προσηκούσης πάντως μετριοπαθείας, τοῦ ἀεὶ φλέγοντος ζητήματος τῆς διαφορᾶς τῶν δογμάτων.

Τὸ χειρόγραφον δὲν θεωρῶ πολὺτιμον ἀπὸ καθαρῶς ἱστορικῆς πλευρᾶς, ἴσως οὔτε καὶ ἀπὸ λογοτεχνικῆς, ἀλλὰ μόνον ἀπὸ τοπικῆς καὶ οἰκογενειακῆς τῶν Ἰουστινιανῶν, περὶ τοῦ γένους τῶν δποίων, καὶ κυρίως τῶν ἐν Γενούῃ, αἱ λεπτομέρειαι, αἱ γνώσεις καὶ τὰ ἐπιχειρήματα εἶναι ἀξιοθαύμαστα ἀλλὰ καὶ πείθοντα ἀσφαλῶς ὅτι ὁ γράφων μετὰ τόσης στοργῆς περὶ αὐτῶν μορφωμένος Χῖος ἦτο Ἰουστινιάνης καὶ αὐτὸς καὶ φίλος τοῦ τόπου, τρέφων ἀπειρίοριστον ἀγάπην πρὸς τὴν πατρίδα του καὶ τοὺς συγγενεῖς του.

Ἐν ἐπιλόγῃ δυνάμεθα νὰ ἐκφέρωμεν τὴν γνώμην ὅτι τὸ ἔργον τοῦτο, τὸ ὁποῖον προωρίζετο διὰ τοὺς ἐν Ρώμῃ καὶ Γενούῃ, ἐλήφθη ὑπ' ὄψιν καὶ ἐξετέλεσε τὸν προορισμὸν του, ὅστις ἦτο νᾶσφάλισι τὰ κληροδοτήματα ὑπὲρ τῶν πτωχῶν νέων καὶ νεανίδων τῆς Χίου τῶν Ἰουστινιανείων οἴκων.

Ὁ συγγραφεὺς, θέλων νὰ παραστήσῃ τὰς βασάνους τῶν ἀνθρώπων αὐτῶν, ἵνα ἐλκύσῃ τὴν συμπάθειαν τῶν κριτῶν, ἔδωκεν εἰς ἡμᾶς καὶ τὴν περιγραφὴν τῶν γεγονότων τῷ 1694—5, ἣτις ἔχει ὡς ἑξῆς, κατὰ πιστὴν μετάφρασιν, ἀρχομένην ἀπὸ τῆς σελ. 285 τοῦ χειρογράφου :

*Ἡ Χίος κυριευθεῖσα ὑπὸ τῶν Βενετῶν παραδίδεται
ἐκ νέου εἰς τοὺς Τούρκους **

Ἐπλησίασα σιγὰ σιγὰ τὸ βῆμα πρὸς τὴν πρόσφατον κακοτυχίαν τῆς Χίου. Ἀναγκάζομαι νὰ ἐπαναλάβω τὰ τοῦ Βιργιλίου: «Εἶναι σκληρόν, μεγάλη βασίλισσα, νὰ μὲ προστάξῃς νᾶναζωογονήσω τοιαύτην λύπην: πῶς ἢ ἰσχὺς τῆς Τροίας καὶ τοῦ κράτους της καταστρέφονται ὑπὸ τῶν Δαναῶν—τὰ σαρακτικὰ γεγονότα πὸν εἶδον ἰδίους ὀφθαλμοῖς καὶ τὰς σκηνὰς εἰς τὰς ὁποίας ἔλαβον αὐτὸς ὁ ἴδιος μέρος¹».

Αἱ μεταξὺ τῶν δημοσπόνδων καθολικῶν δυνάμεων καὶ τῶν Τούρκων

* Βλ. τὸ ἐν τέλει τοῦ κειμένου ὑπόμνημα.

ἐχθροπραξίαι ἦσαν εἰς ἔντασιν ὑπέροπε ὑψηλήν, τῆς καταστάσεως ἀποβάσεως πλέον ἀνυποφόρου καὶ διὰ τὰ δύο μέρη, ὅτε οἱ Βενετοί, ἐνθαυρονθέντες ἐκ τῶν εὐνοϊκῶν ἐχθροπραξιῶν καὶ τῶν ἐπιτυχιῶν αὐτῶν εἰς Μορέαν, μᾶλλον δὲ καὶ παρακινήθεντες ὑπὸ τινων ἀφρόνων ἐκ Χίου τυχοδιωκτῶν², ἐνεφανίσθησαν ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ στρατηγοῦ Ἄντωνιου Ζένου, λήγοντος τοῦ 1694, ζητοῦντες νὰ ἐκπορθήσωσι τὴν νῆσον. Ἀφοῦ λοιπὸν ἀπεβίβασαν τὰ στρατεύματά των, ἐγκατέστησαν ἐπὶ τῆς ξηρᾶς πυροβολεῖα, ἐναντι τοῦ φρουρίου, ἐνῶ ἀπὸ θαλάσσης ἀπέκλεισαν αὐτὸ διὰ πολλῶν πλοίων πρὸς ματαίωσιν πάσης ἐπικουρίας³.

Ἡ διὰ κανονιοβολισμοῦ ἐπίθεσις καὶ πίεσις ἦτο τόσον μεγάλη, ὥστε εἰς πολλὰ σημεῖα ἐγένοντο ρήγματα εἰς τὸ τεῖχος ἀξιόλογα. Οἱ πολιορκημένοι, ἵνα μὴ ἀπολέσωσι τοὺς καλοὺς ὄρους, τοὺς ὁποίους οἱ πολιορκηταὶ τοῖς προέτεινον, σταθμίσαντες καλῶς τὰ πράγματα, ἔκριναν καλὸν νὰ μὴ συνεχίσωσι πλέον τὸν ἀγῶνα. Ἡ χαρὰ τῶν κατοίκων ὑπῆρξεν ἀπερίγραπτος αἰσθανομένων ὅτι ἀπηλευθερώθησαν ἐκ τῆς δουλείας τῶν τυράννων καὶ μάλιστα ὅτι θὰ ἔζων ὑπὸ ἄρχοντα καθολικούς⁴. Ἦναψαν ἀμέσως πυρὰς εἰς ἔνδειξιν χαρᾶς, ἔστησαν χοροὺς, ἔκαμαν ἑορτασμοὺς καὶ λαϊκὰ παίγνια καὶ ὀργάνωσαν ὡσαύτως μεγαλοπρεπεῖς ὑποδοχὰς διὰ τὸν στρατάρχην καὶ τοὺς ἀξιωματικούς, τοὺς ὁποίους ὠδήγησαν μακρὰν τοῦ λιμένος, εἰς τὰς τερπνὰς ἑξοχικὰς ἐπαύλεις των. Ὅλη ἡ Χριστιανωσύνη⁵ ἐπευφήμησεν ἐπὶ τῇ εὐφροσύνῃ ἀγγελία, ἣτις ἐχαροποίησεν ὅλας τὰς καθολικὰς πόλεις. Οἱ νικηταὶ οὐδόλως ὤκνησαν νὰ ἐπιδοθῶσιν εἰς τὴν ἐπισκευὴν τῶν ἐρειπίων, τὰ ὁποῖα ἐδημιούργησαν τὰ ρήγματα τῶν τειχῶν.

Ἐνίσχυσαν καὶ ὠχύρωσαν τοὺς πύργους, διήνοιξαν νέας ὑπονόμους, κατηδάφισαν δὲ ἀκόμη καὶ ὠραιότατας οἰκίας καὶ κατέστρεψαν κήπους κειμένους ἀκριβῶς καταντικρὺ τοῦ φουρίου⁶ πρὸς τὸ μέρος τῆς ἔξω πόλεως. Μεταξὺ αὐτῶν κατεστράφη καὶ ἡ οἰκία τοῦ κ. Ἰωάννου Ἀντωνίου Ἰουστινιάνη τοῦ ποτὲ Ὀκταβιανοῦ ὁμοῦ μετὰ τοῦ συνορευόντος τῇ οἰκίᾳ ὠραιότατου ἀγροκηπίου. Ὁμοίως τότε κατηδαφίσθη καὶ ἡ εὐρύχωρος αἴθουσα, εἰς τὴν ὁποίαν συνήρχοντο οἱ ἔνορκοι ἄρχοντες τῆς πόλεως καὶ ἐδίκασον⁷, ὅπως ὁμοίως καὶ ἱκανὸς ἀριθμὸς καταστημάτων κατὰ μῆκος τοῦ δρόμου⁸, ὡς καὶ διάφοροι ἄλλαι ὠραιόταται κατοικίαι. Εἰς τοὺς ἰδιοκτητὰς τῶν οὕτως καταστραφέντων κτημάτων οἱ Βενετοὶ παρεχώρησαν κτήματα τουρκικὰ ἐκτὸς τῆς πόλεως, ἀνὰ τὴν ὑπαιθρον, ἀπαλλοτριωθέντα ἢ δημευθέντα⁹.

Ἐπὶ τῶν ἡμερῶν ἐκείνων εὐρέθη διοικῶν τὴν Χίον ὁ Γκουστὰν Πασᾶς γαμβρὸς τοῦ ἀποθανόντος Σουλτάνου Ἀχμέτ καὶ διοικητὴς τῆς πόλεως ὁ Μουφτῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὁ ὁποῖος εἶχεν ἀπολυθῆ πρό τινων μηνῶν τῆς θέσεώς του. Οὗτοι οἱ δύο, ἵνα ἀποφύγωσι τὴν τιμωρίαν τοῦ Ἀχμέτ Ὁρχάν, μεγάλου Αὐθέντου, ὅστις διεβίου θηλυπρεπῶς μετὰ τῶν γυναικῶν τοῦ χαρμεῖου, προσεπάθησαν νὰ δικαιολογηθῶσι διὰ μίαν τόσον ὀδνηρὰν

ἀπώλειαν προβάλλοντες την ἀδυναμίαν τῆς ἀντιστάσεως πρὸς τοὺς ἐπιδρομείς καὶ τῆς διατηρήσεως τοῦ τόπου, οὕτινος οἱ κάτοικοι καθολικοὶ εἶχον συνηθηθῆ πρὸς τοὺς Βενετοὺς¹⁰ ἐνθαρρύναντες αὐτοὺς νὰ ἐπιχειρήσωσι τὴν ἐπίθεσιν καὶ τὴν πολιορκίαν.

Ἦναφεν ἕξ ὀργῆς ὁ τύραννος καὶ ἔδωκεν προσταγὴν ὅπως οἱ Λατῖνοι φρονευθῶσιν ὅλοι ἐν στόματι μαχαίρας, συγχρόνως δὲ διέταξεν ὅπως ὅλα τὰ διαθέσιμα στρατεύματα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας συναχθῶσιν εἰς Τσεσμέν, πόλιν ἐπὶ τῆς Μικρασιατικῆς ἠπείρου μὲ λιμένα κείμενον ἀκριβῶς ἔναντι τῆς Χίου, ἔνθα καὶ ταχέως συνήχθησαν ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ Μισσιρ ὀγλοῦ πασᾶ 60.000 μαχηταί, ὅλοι στρατιῶται ἐκλεκτοί, παλαίμαχοι, ἀσκηθέντες κατὰ τὰς ἐκστρατείας τῆς Οὐγγαρίας. Ἄφ' ἑτέρου εἰδοποιήθη καὶ ὁ ἀρχιναύαρχος Μετσομόρτος, ἠγούμενος τῆς Μεγάλης Ἀρμάδας, συγκειμένης ἀπὸ εἴκοσι μεγάλα πλοῖα (βαρείας σουλτάνας), εἴκοσι τέσσαρας γαλέρας καὶ πολλὰ βριγαντίνια. Ὁ στόλος οὗτος ἐν πάσῃ ταχύτητι ἐκίνησε κάτω ἀπὸ τὰ Δαρδανέλλια καὶ ἦλθεν ἐν ὄψει τῆς Χίου. Δὲν ἤρρησαν οἱ Βενετοὶ νὰ ἐξέλθωσιν εἰς συνάντησίν του καὶ νὰ συμπλακῶσι μετ' αὐτοῦ κατὰ Φεβρουάριον τοῦ 1695. Ὅλοι οἱ κάτοικοι ἀνῆλθον εἰς τὰ δώματα τῶν οἰκιῶν διὰ νὰ θαυμάσωσι τὸ ἄγριον θέαμα. Εἶδον νὰ συμπλέκωνται βαρέα πλοῖα (νάβες), γαλέραι καὶ γαλεάτσαι, μὲ τόσην ταχύτητα καὶ συχνότητα πυροβολισμῶν, ὥστε ἀπὸ τὰ σύννεφα τῶν καπνῶν τὰ πλοῖα δὲν ἐφαίνοντο πλέον, ἀλλὰ μόνον ἐν νέφος πυκνόν, ἀπὸ τὸ ὁποῖον διαρκῶς ἐξέφευγον βρονταὶ καὶ ἀστραπαί.

Εἶδον καὶ τὸ ὠραιότερον θέαμα, νὰ ὑψώνωνται εἰς τὸν αἴρα δύο τεράστια βαρέα πλοῖα μέσα εἰς τὸν ὄλεθρον τοῦ πυρὸς καὶ νὰ ῥίπτωνται ὕστερον πρὸς τὴν ξηράν, ἐπὶ τῆς Ἁγίας Βαρβάρας¹¹ ἦσαν δὲ αὐτὰ τουρκικὰ¹².

Μετὰ τὴν πρώτην αὐτὴν σύγκρουσιν, οἱ στόλοι ὑπεχώρησαν χωρὶς νὰ φανῆ πρὸς τὸ μέρος τίνος ἐκκλινεν ἡ νίκη. Ἦτο ἡ δεκάτη Φεβρουαρίου, τὴν δὲ δεκάτην ἐνάτην ἦλθον εἰς δευτέραν συνάντησιν καὶ εἰς ἴσην μοῖραν ἀγωνιζόμενοι πάλιν¹³. Τέλος ἀντελήφθησαν οἱ Βενετοὶ¹⁴, ὅτι οἱ μαχόμενοι πεισματωδῶς εἰς τὰς σουλτάνας¹⁵ ἀντίπαλοί των δὲν ἦσαν μόνον Τοῦρκοι, ἀλλὰ ὅτι τὰ πληρώματα συνίσταντο κυρίως ἕξ Ἑλλήνων καὶ Γάλλων Οὐγενόττων καὶ διὰ τοῦτο πολὺ περισσότερον ἐμπειροπολέμων ἀπὸ ὅ,τι ὑπέθετον. Οὕτω, μετὰ μακρὰν πάλην, ἀμφότεροι οἱ στόλοι ἀπεχώρησαν, χωρὶς νὰ γίνῃ δυνατὸν νὰ κριθῆ πρὸς ποῖον μέρος ἐκκλινεν ἡ νίκη¹⁶. Ἐνῶ οἱ Τοῦρκοι ἠτοιμάζοντο νὰ ἐπιτεθῶσιν ἐκ νέου καὶ συμπλακῶσιν, οἱ Βενετοὶ ἀπεσύρθησαν ἐντὸς τοῦ λιμένος τῆς Χίου, ἔνθα, συγκαλέσαντες συμβούλιον, ἐξήτησαν τὸ κυριώτερον σημεῖον: τί ἔπρεπε νὰ γίνῃ.

Ἡ πρώτη πρότασις ἦτο ν' ἀπομακρυνθῆ ὁ στόλος ἐγκαταλείπων τὴν νῆσον, διότι ὁ στόλος (armata navale) εἶχε πολὺ ὑποφέρει εἰς τὰς δύο γενομένας συγκρούσεις, ὡς καὶ διότι ἦτο πολὺ ἀπομακρυσμένος ἀπὸ τὰς βάσεις, ὅθεν θὰ ἀνέμενεν ἔγκαιρον βοήθειαν. Ὁ ἐχθρὸς εἶχεν ἐν ὄψει τὰς ἐπικου-

ρίας του και οὐδεμίαν δυσκολίαν εἶχε διὰ τὴν προμήθειαν νέων ἐνισχύσεων, ἔχων εἰς τὴν ἔναντι καὶ ἑγγὺς Μικρασιατικὴν παραλίαν τὴν πηγὴν αὐτῶν.

Ἡ νῆσος Χίος ὅμως δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ ἐξυπηρετηθῆ ἀπ' ἐκεῖ μὲ νέαν βοήθειαν, ἐν περιπτώσει νέας συρράξεως. Ἐὰν — ὁ Θεὸς φυλάξοι — ἐχάνετο διὰ τοὺς Βενετοὺς ἡ νίκη, ποῦ θὰ κατέφευγον; ἔφ' ὅσον δὲν ἦσαν μόνον Τοῦρκοι οἱ πολεμοῦντες κατὰ τῶν Βενετῶν, ἀλλὰ μετ' αὐτῶν καὶ ὅλοι οἱ φυγάδες τῆς Γαλλίας καὶ Ἀγγλίας, ἦτο δὲ τόσον τὸ πλῆθος τῶν τραυματιῶν¹⁷, τόσα τὰ βεβλαμμένα πλοῖα, τὰ ἠλαττωμένα πληρώματα, ὅσον καὶ ἀπρόθυμα!

Πῶς θὰ ἠδύνατο νὰ ἐπανορθώσῃσι τοιαύτας δυσκολίας, ἐνῶ ἀντιθέτως ὁ ἐχθρὸς ἐντὸς ἐλαχίστου χρόνου θ' ἀνελάμβανεν; Ἀπερισκεψία θὰ ἦτο τὸ ταλαντεύεσθαι, ἐὰν πρέπη νὰ ἐγκαταλειφθῆ ἡ νῆσος, ἀποφασισμένης τῆς ἀποχωρήσεως. Ἡ δευτέρα πρότασις ἦτο νὰ γίνῃ προσπάθεια, ἵνα ἐτοιμασθῶσι κατὰ τὸν καλύτερον τρόπον καὶ ν' ἀναμεινώσι τὸν ἐχθρὸν ὑπὸ τὰ τηλεβόλα τοῦ φρουρίου, ἐνῶ ἐν τῷ μεταξὺ θὰ ἔπρεπε νὰ ζητήσῃσι καὶ ἐνισχύσεις, διότι αἱ ζημίαι, ἃς εἶχον ὑποστῆ, ἦσαν ἀληθῶς μεγάλαι, μολονότι οὐχὶ μικρότεραι τῶν τῶν Ἀσιατῶν, οἵτινες θὰ ἐχρειάζοντο ὁμοίως χρόνον τινά, ἐὰν ἐπρόκειτο νὰ ἔλθωσιν εἰς νέαν σύγκρουσιν.

Τί θὰ ἔλεγεν ὁ χριστιανισμὸς ποῦ τόσον ἐπανηγύρισε τὴν ἐκπόρθησιν τῆς Χίου μετὰ τόσης ἐπισήμου πομπῆς¹⁸; Τί ὄραϊον σχέδιον θὰ ἦτο νὰ κρατῆται ἐν ἀμηχανίᾳ καὶ ἐν τέλει νὰ προσήρχετο αὐτὸς ἵνα διαπραγματευθῆ εἰρήνην; Τοῦναντίον δέ, ὁποῖον θράσος θ' ἀπέκτα ὁ ἐξωμότης Μετσομόρτος, ἐὰν ἐπετύγχανε νὰ ὑβρίσῃ τὴν χριστιανικὴν σημαίαν; Ἀλλὰ δὲν ἦτο πρέπον ἀφ' ἑτέρου νὰ ἐκτεθῶσιν εἰς ἐπιχειρήσεις τοσοῦτον τολμηράς, οὔτε συνέφερε νὰ κρατηθῶσι μαχόμενοι μέχρι τῆς τελευταίας ἡμέρας τοῦ αἵματός των!

Βεβαίως ἰσχυρὰ ἔθνη ἐμάχοντο κατὰ τῶν Βενετῶν, εἶναι ἀληθές, ὅμως ἐχθρὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ Κυρίου, τοῦ ὁποίου τὸ ἔργον ἐκεῖνοι (οἱ Βενετοὶ) ὑπερησιζόντο. Διατί λοιπὸν νὰ φοβῶνται; Διατί νὰ φύγῃσι;

Ἐφθασε καὶ ἡ ὥρα τοῦ τρίτου σκοποῦ ἢ προτάσεως, ἡ ὁποία προσεπάθει νὰ συνδυάσῃ τὰς δύο πρώτας: Δὲν ἦτο φρόνιμον νὰ ἐπιχειρήσῃσι νέαν συνάντησιν πρὸς τὸν ἐχθρὸν μεθ' ὅλου τοῦ στόλου, ὅστις ἦτο ὁ προμαχὼν ὅλης τῆς Χριστιανωσύνης, ἡ ἐλπίς τῆς δημοκρατίας, τὸ προτεῖχισμα τῆς ὅλης Εὐρώπης, πρὸ παντὸς δὲ τῆς Ἰταλίας, ἥτις ἦτο εἰς τὸ σημεῖον τῆς ἀναγεννήσεώς της καὶ δὲν ἔπρεπε νὰ ἐκτεθῆ ἢ νὰ περικοπῆ, ἀλλὰ νὰ ἐνισχυθῆ. Ἄν εἰς προσεχῆ τρίτην συνάντησιν ὁ στόλος ἠττάτο, οὐ μόνον θὰ ἐχάνετο ἡ Χίος, ἀλλὰ καὶ αἱ λοιπαὶ ὄλαι κτήσεις τοῦ Μορέως καὶ τοῦ Ἀρχιπελάγους καὶ θὰ ἐγένετο ἀνάγκη συνάψεως μιᾶς συνθήκης πολὺ ταπεινωτικῆς πρὸς τοὺς Τοῦρκους, ἐνῶ μία ἀποχώρησις, ἐν καιρῷ γενομένη, θ' ἀπέβαινε τόσον σωτηρία, ὅσον καὶ μία νίκη. Θὰ ἦτο παραφροσύνη νὰ πιστεύῃ τις ὅτι ταχέως θὰ ἔλθῃσι ἐπικουραὶ καὶ μάλιστα τόσον ταχέως ὅσον ἡ ἀνάγκη τὸ ἐκάλει, ἀλλ' οὔτε καὶ ἔπρεπε νὰ ἐγκαταλειφθῆ ἡ νῆσος εἰς τὴν διάκρισιν τοῦ

ἐχθροῦ. Τὸ φρούριον ἦτο ἐπαρκῶς ἐφωδιασμένον καὶ ἰσχυρὸν διὰ πυροβολικοῦ βαρέος, διὰ πολυαριθμοῦ φρουραῶν, πολλῶν τροφίμων, διότι ἦσαν ἐκεῖ μεγάλα τηλεβόλα, πολλὰ βυτία πυρίτιδος, ἄμετρον πλῆθος σφαιρῶν καὶ πάσης ἄλλης φύσεως ἐφόδια. Εἶχε δ' ἀκόμη χρησιμοποιηθῆ εἰς τὴν ἀμυναν καὶ πολὺ πλῆθος βοργασίων¹⁹ ἀφωσιωμένων, ὥστε, καὶ ἐὰν τὸ φρούριον ἐτίθετο εἰς θέσιν ἀμύνης, θὰ ἠδύνατο ν' ἀνθέξη ἐπὶ μακρόν. Ἐν τῷ μεταξύ, τούτων ἀποφασισζομένων, ἔπρεπεν ὁ στόλος ν' ἀπομακρυνθῆ εἴτε εἰς Νεάπολιν τῆς Ρωμανίας²⁰ εἴτε εἰς Κορφοῦς²¹ καὶ ν' ἀναμείνη ἐκεῖ τὴν ἄφιξιν νέων ἐπικουριῶν ἐξ Ἑνετίας. Ἐπειδὴ δὲ ἦτο τὸ ἔαρ, τῆς ἐκστρατείας ἡ ἀπαρχή, ὅλοι οἱ Χριστιανοὶ ἡγεμόνες, καὶ κυρίως ὁ Πάπας, ἡ Γένουα, ἡ Φλωρεντία ὡς καὶ ὁ βασιλεὺς τῆς Ἰσπανίας, θὰ ἔστειλλον ἐπικουρίας, γνωρίζοντες τὴν προσπάθειαν τῆς Δημοκρατίας, γνωστὴν εἰς ὅλην τὴν Χριστιανωσύνην, ἐν τέλει δέ, ἐὰν ὁ Θεὸς οὕτω διέθετε τὰ πράγματα, πρὸς τιμωρίαν τῶν ἁμαρτιῶν ἡμῶν, ὥστε, μετὰ τόσον ὠραίαν κατάκτησιν, νὰ ἐπανέλθῃ ἡ νῆσος εἰς τὴν ὀθωμανικὴν σελήνην, θὰ ἐφαίνετο ὅτι ὅλων τούτων αἰτία ὑπῆρξεν ἡ ἀνάγκη καὶ ὄχι ἐκουσία θέλησις, ὅτι δὲν ἦτο ἀπὸ ἰδικῆν μας ἔλλειψιν, οὔτε ἀπὸ ἔλλειψιν βοήθειας, ἀφοῦ ἐδοκιμάσαμεν καὶ τὸ τελευταῖον ἀντίδοτον²². Ὅποια σκληρότης θὰ ἦτο ἡ ἐγκατάλειψις τόσων καθολικῶν ἀφωσιωμένων εἰς τὸν Ἅγιον Μᾶρκον, εἰς τὴν μανίαν τῶν βαρβάρων, οἱ ὅποιοι θὰ ὑπέβαλλον ὅλους εἰς τὸν διὰ τοῦ ξίφους θάνατον. Τοῦτο θὰ ἦτο λόγος νὰ παραφρονήσῃ τις, διὰ παντὸς δὲ αἰ ψυχαὶ τῶν κατοίκων τούτων ὡς καὶ ἄλλων τόπων, οὐδέποτε θ' ἀπεφασίζον ν' ἀφοσιωθῶσιν εἰς τὴν Δημοκρατίαν, ἵνα μὴ καὶ οὗτοι τύχωσιν ποτε τοιαύτης ἀθλίας ἐγκαταλείψεως.

Ἐφωδιάσθη ὅθεν καὶ ἐνισχύθη τὸ φρούριον ἀφ' ἑνός, ἀφ' ἑτέρου δ' ἐν πάσῃ μυστικότητι ἀπεφασίσθη ἵνα ἡ ἀναχώρησις πραγματοποιηθῆ ἐντὸς ὀλίγων ἡμερῶν.

Διάφοροι διαδόσεις ἠκούσθησαν βραδύτερον σχετικῶς μὲ τὴν ἀπόφασιν ταύτην τῶν ἐμπειροτάτων ἐκλεκτῶν ἀνδρῶν ὅτι δηλαδὴ ὁ στρατάρχης Ζένος καὶ τινες ἄλλοι, καταληφθέντες ὑπὸ πανικοῦ, ἐτάχθησαν ὑπὲρ τῆς πρώτης προτάσεως ἀποφασίσαντες ν' ἀποχωρήσωσιν ἐγκαταλείποντες τὴν νῆσον ἐν πάσῃ ταχύτητι, διότι ἐνόμιζον ὅτι εἶχον ὀπίσω εἰς τὴν πλάτην τῶν τῶν Μετσομόρτον, ὅστις τοὺς ἠκολούθει κλπ.²³

Τὴν ἄλλην ἡμέραν πρὸς τὸ βράδυ, διεδόθη ἡ φήμη, ὅτι ἀπεφασίσθη ν' ἀποχωρήσῃ ὁ στόλος καὶ ὁ στρατὸς ὅλος, μετ' αὐτῶν δὲ καὶ οἱ κάτοικοι ν' ἀναχωρήσωσι ὅσοι ἤθελον, ἵνα μὴ μείνωσιν ὡς λεία εἰς τὴν λύσσαν τῶν Τούρκων. Ἀκούσαντες τόσον θλιβεράν ἀπόφασιν καὶ τόσον σύντομον ἀναχώρησιν, τί ἠδύναντο νὰ πράξουν οἱ ἄνθρωποι;

Συνεσκέφθησαν οἱ κάτοικοι καὶ συνωμίλησαν ὀλίγον ἐπὶ τοῦ ζητήματος, ἀλλὰ τὸ βραχὺ τοῦ χρόνου οὐδόλως ἠνύθει βραδείαν καὶ ἐν ψυχικῇ ἡρεμίᾳ ἐξέτασιν τοῦ ζητήματος. Θὰ τοὺς ἔβλεπον οἱ φανατικοὶ ἀπὸ ἄνω ἕως

κάτω χωρίς αὐτοὶ νὰ δύνανται νὰ καταπραΰνωσι τὴν ψυχὴν των, ἢ ὁποία ἦτο τεταραγμένη. Ὅπως συμβαίνει εἰς καιροὺς τόσον σκοτεινοὺς καὶ τεταραγμένους, ὁ ἄνθρωπος συνήθως ἀποφασίζει τὸ χειρότερον. Δύο αἰτίαι ἔθετον τὰς ψυχὰς τῶν ἀτυχῶν καθολικῶν εἰς πικροτάτην στενοχωρίαν θανάτου: Ὑὲν φύγωμεν, ἐσκέπτοντο, χάνομεν ὅ,τι ἔχομεν ἀποκτῆσει καὶ πῶς θὰ συντηρηθῶσι τόσαι ὀλόκληροι οἰκογένειαι; Ὑὲν ἄλιν παραμείνωμεν, ἤδη ὁ Ἀχμετ (τὸν ὁποῖον ἐνόμιζον ἀκόμη ζῶντα) ἔχει στείλει διαταγὴν θανάτου δι' ὅλους τοὺς καθολικοὺς, καὶ οἱ υἱοὶ μας καὶ αἱ θυγατέρες μας ποῖαν τύχην θὰ εὔρισκον; Ὡστε ἀνάγκη νὰ γίνωμεν μᾶλλον ἐπαίται καὶ πειναλέοι παρὰ ν' ἀποβάλωμεν τὴν πίστιν μας, τοὺς υἱοὺς μας καὶ τὴν τιμὴν τῶν θυγατέρων μας. Δι' αὐτὸ ἐτάχθησαν μᾶλλον πρὸς τὴν μερίδα ταύτην. Ἐν ἔγκαίρως ἐμάνθανον ὅτι εἶχεν ἀποθάνει ὁ Ἀχμετ ἐν τῷ μεταξῷ, εἰς τὰς 6 Φεβρουαρίου, καὶ ὅτι ὁ διάδοχός του εἶχεν ἀποσύρει τὴν διαταγὴν τῆς ἀπανθρώπου ἐκείνης ἀποφάσεως διὰ τὴν ὀλικὴν των ἐξαφάνισιν, δὲν θὰ ἠναγκάζοντο, χάριν τῆς πίστεως καὶ τῆς τιμῆς, νὰ φύγωσι πειναλέοι μετὰ τοῦ βενετικοῦ στόλου, χωρὶς νὰ δυνηθῶσι νὰ παραλάβωσι μεθ' ἑαυτῶν ἄλλο τι εἰ μὴ ὅ,τι ἠδύναντο νὰ φέρωσι μέσα εἰς τὴν σύγχυσιν τῆς στιγμῆς ἐκείνης καὶ κατὰ τὸν βραχὺν χρόνον, καθ' ὃν ἐρρίφθησαν ἐξήκοντα οἰκογένειαι ἐπὶ τῶν πλοίων διὰ νὰ ὑπάγωσιν ὅπου ἡ Θεία Πρόνοια τὰς ὤθει!

Τὴν 21 Φεβρουαρίου ἀνέσυρον τὰς ἀγκύρας ἀπὸ τὸν λιμένα τῆς Χίου, ἐγκαταλείποντες τὴν πόλιν ἐκείνην, ἣτις ἦτο, ὅπως λέγει ὁ Ἅγιος Σεμπλικιανὸς Βιζοτσέρης Βαρναβίτης (ἀρ. κεφ. 278) εἰς τὰς ἱστορίας του: «πλήρης ἀπὸ πλουσιώτατα κεφάλαια, οὐχὶ μόνον τοῦ κοινοῦ τῆς Βενετίας, τὸ ὁποῖον ἀπώλεσε θησαυροὺς πυροβόλων, πυρομαχικῶν καὶ ἄλλων ἐφοδίων, ἐγκαταλειφθέντων ὑπὸ τῶν ἰδιωτῶν κατοίκων, εἰς τὴν διάθεσιν τῶν βαρβάρων καὶ ἀκορέστων Ὀθωμανῶν, τόσον ποὺ εἰς κάθε πρᾶγμα ἐπάνω ἔβλεπε κανεὶς καὶ ἓνα δάκρυ. Ἡθέλησεν ἡ τύχη τὴν μεταβολὴν τῆς καταστάσεως τῶν ἐκκλησιῶν ἐκείνων, ὅπου μέχρι πρό τινος, περισσότερον παρὰ εἰς κάθε ἄλλον τόπον τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, ἦνθει ἡ λατρεία, ἡ δὲ καθολικὴ θρησκεία ἤσκει δημοσίᾳ ὅλας τὰς ἱεράς τελετουργίας μετ' ἀπαραμίλλου στολισμοῦ καὶ λαμπρότητος τῆς θείας λατρείας εἰς θαυμασμὸν καὶ αὐτῶν τῶν ἰδίων βαρβάρων καὶ ἀπίστων». Ἐως ἐδῶ ὁμιλεῖ ὁ συγγραφεὺς.

Ἀφ' οὗ ἀπέμεινε ἡ νῆσος ἐλευθέρα, ἔσπευσαν οἱ πρόκριτοι Ἕλληνες πρὸς τοὺς Ὀθωμανοὺς — ἂν καὶ ὑπῆρχον τέσσαρα λουγκία²⁴ ποὺ εἶχαν μείνει ἐκεῖ — ἀλλὰ δὲν ἐτόλμησαν νὰ στείλωσιν οὐτ' ἐν πλοιάριον μὲ μερικὰ μηνύματα πρὸς τὸν ναύαρχον, ὅστις ἠτοίμαζε τὸν στόλον καὶ οὐδὲν τοιοῦτον ἐσκέπτετο. Συλληφθέντων τῶν ἀγγελιαφόρων καὶ ὀδηγηθέντων ἐνώπιον αὐτοῦ, ἔμαθεν ὁ ναύαρχος τὴν ἐγκατάλειψιν τῆς νήσου, τὴν φυγὴν τῶν Βενετῶν μετὰ πολλῶν οἰκογενειῶν ὡς καὶ τὸν πανικὸν ὑπὸ τοῦ ὁποῖου κατείχετο ὅλη ἡ νῆσος, διατελοῦσα ἐν ἀναμονῇ τοῦ παλαιοῦ της κυρίου²⁵. Δὲν

ἐπίστευσε τὸν ἑαυτὸν του ὁ Μετσομόρτος καὶ ἔστειλεν ἵνα πληροφορηθῇ τὴν ἀλήθειαν, μόνον δὲ μετὰ τρεῖς ἡμέρας ἀπὸ τῆς ἀναχωρήσεως τοῦ βενετικοῦ στόλου εἰσῆλθεν εἰς τὸν λιμένα μετὰ τῆς ἀρμάδας, ἀπεβίβασε στρατὸν καὶ εἰσῆγαγεν αὐτὸν εἰς τὸ φρούριον, τὸ ὁποῖον εὔρε κενόν.

Ἐξασφαλισθεὶς οὕτω ἐπὶ τῆς νήσου, ἐπέβαλε βαρεῖς φόρους, ἐδήμεισε τὰ κτήματα τῶν φυγάδων καὶ ἐφυλάκισε τρεῖς ἐκ τῶν κορυφαίων, ἕνα ἕξ ἐκάστου οἴκου, θεωρηθέντας ὡς συνενόχους καὶ συνεργοὺς τῶν φίλων τῶν Βενετῶν, ἐστέρησε τοὺς Ἰουστινιάνας²⁶ τῶν προνομίων αὐτῶν καὶ μετέτρεψεν εἰς τεμένη τὰς ἐκκλησίας ἀπαγορεύσας κάθε ἱερὰν λατρείαν. Οἱ παραμείναντες ὑπεχρεώθησαν νὰ χρησιμοποιοῦσι διὰ τὰς θρησκευτικὰς τῶν ἀνάγκας τὸ παρεκκλήσιον τῆς Μονῆς τῶν Καπουκίνων, ἀνήκον εἰς τὸ προξενεῖον τῆς Γαλλίας²⁷. Καὶ ἐμεσολάβησε μὲν ὁ Πάπας καὶ τὸ Καπιτώλιον, κατόπιν τῆς συναφθείσης πρὸς τὸν αὐτοκράτορα εἰρήνης, ἵνα γίνῃ ἡ ἀπόδοσις τῶν ἐκκλησιῶν εἰς τοὺς καθολικοὺς τῆς Χίου, δὲν ἔγινε δυνατὸν ὅμως νὰ ἐπιτευχθῇ τοῦτο, εἰ μὴ μετὰ τοὺς τελευταίους πολέμους τῆς Οὐγγαρίας καὶ τὴν κατάληψιν τοῦ Βελιγραδίου, καὶ ἀφοῦ κατεβλήθησαν μεγάλα κατ' ἐπανάληψιν χρηματικά ποσά, ὁπότε καὶ ἐδόθη ἡ ἄδεια τῆς χρήσεως μιᾶς μόνης ἐκκλησίας²⁸.

Οἱ Λατῖνοι παρεμερίσθησαν ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων, οἱ δὲ Ἰουστινιάναι δὲν ἐθεωροῦντο πλέον ἐκεῖνοι, πρὸς τοὺς ὁποίους οἱ Τερρατσάνοι²⁹ ἐδείκνυν ποτε ἄποιον σεβασμὸν διὰ τὴν παλαιὰν ἐξουσίαν τῶν ἐπὶ τῆς νήσου.

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΑΙ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

1. Ταύτην τὴν ὀδυνηρὰν ἀτύχϊαν τῆς Χίου ἠθέλησε νὰ τονίσῃ ὑπὲρ πᾶσαν ἄλλην, καὶ δὴ τὴν τῆς πρώτης καταλήψεως τῆς νήσου ὑπὸ τῶν Τούρκων τῷ 1566, διότι ἔπρεπε νὰ ἐκτεθῇ τὸ ἀτύχημα, τὸ ὁποῖον εἶπερ τι καὶ ἄλλο συνετέλεσεν εἰς τὴν καταστροφὴν τῆς εὐημερίας τῶν ἐν Χίῳ ἀπομεινάντων λατίνων.

2. Εἶναι ἀξιοπαρατήρητος ἡ φιλαλήθεια καὶ ἡ εἰλικρίνεια τοῦ γράφοντος, ὅστις χαρακτηρίζει οὕτω δικαίως τὴν ἀφροσύνην τῶν ὁμοφύλων του, οἵτινες ἐγένοντο αἴτιοι τῆς καταστροφῆς τῶν καθολικῶν τῆς Χίου.

3. Ἐννοεῖ τὴν ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας ἐπικουρίαν. Ἡ Χίος ἀπέχει τῆς ἔναντι Μικρᾶς Ἀσίας, εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ στενοῦ, μόλις 5 μίλια.

4. Δὲν εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἔζων οἱ λατίνοι τῆς Χίου τυραννικῶς ἢ ὑπὸ δουλείαν. Ἐζων ἐλεύθεροι καὶ ἐν πάσῃ εὐτυχίᾳ, ὅπως φαίνεται σαφῶς ἐκ τῶν μεγάλων καὶ πλουσιωτάτων κτημάτων καὶ κατοικιῶν αὐτῶν, τόσον ἐν τῇ πόλει ὅσον καὶ ἐν τῇ ὑπαίθρῳ καὶ ἐκ τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ τῶν ἐκκλησιῶν καὶ παρεκκλησιῶν αὐτῶν.

5. Δὲν εἶναι ἀληθὲς ὅτι ὅλη ἡ Χριστιανωσύνη ἐπευφήμησεν. Οἱ Ἕλληνες τῆς Χίου ἀνερχόμενοι εἰς 100.000, ἔναντι 8.000 Καθολικῶν, δὲν ἐπευφήμησαν ὅπως οὔτε καὶ οἱ τῶν ἄλλων νήσων τοῦ Αἰγαίου. Ἄλλως τε ὀλίγοι τόποι ὑπῆρξαν τόσον εὐτυχεῖς ὅσον ἡ Χίος ἐπὶ τουρκοκρατίας. Τὴν ἀντίληψιν ταύτην καὶ πεποίθησιν εἶχον ὅλοι οἱ ἄλλοι Ἕλληνες, τοῦτο δὲ φανερώουσι σαφῶς οἱ στίχοι τοῦ κρητῶς ποιητοῦ Μαρίνου Ζάννε Μπουνιαλῆ περὶ Χίων :

Γιατ' εἶχασιν ἐλευθεριὰ κι' ἦσαν εὐτυχησμένοι

πλὴν ἀπ' ἄλλον τόπον καὶ νησὶ σ' ὅλην τὴν οἰκουμένην.

6. Εἶναι γεγονός ὅτι πρὸς τὰ ΒΔ. τοῦ Κάστρου ὑπῆρχον οἰκίαι ὑψηλαὶ ἢ μᾶλλον μέγαρα τῶν Ἰουστινιανῶν, ἐφ' ὑψηλοῦ ἐδάφους καὶ δεσπόζουσαι πρὸς τοῦ Κάστρου. Εἰς τὴν ἐπίσημον ἀλληλογραφίαν Γενούης καὶ Χίου γίνεται λόγος περὶ κατεδαφίσεως τῆς οἰκίας τοῦ Ἀνδρεόλου Ἰουστινιάνη, διὰ λόγους ἀσφαλείας τοῦ Κάστρου. Ἐπίσης γνωρίζομεν ὅτι ἡ παλαιότερα πόλις τῆς Χίου, ἡ Βυζαντινὴ, ἦτο εἰς ἡν θέσιν σήμερον ὁ τόπος λέγεται Παλαιόκαστρον. Τοῦτο τὸ Παλαιόκαστρον εἶχε κάποτε περίφραγμα διατηρηθὲν καὶ ἐπὶ τῶν γενοατικῶν καὶ ἐπὶ τῶν τουρκικῶν χρόνων, φαίνεται δὲ τοῦτο καὶ ἐκ τῶν τοπωνυμίων Ρεπάρο καὶ Χάνδακας. Τὸ Ρεπάρο ἢ Ριπάρο, ἦτο πρὸς τὸ ὀπισθεν μέρος τοῦ Παλαιόκαστρου καὶ ἦτο ὅ,τι ἡ λέξις δηλοῖ, δηλ. πρόχωμα, ὄχρωμα, ὃ δὲ Χάνδακας ἦτο ἀπέναντι τοῦ Κάστρου, ἐν εἶδος τάφρου ἢ ὀρύγματος, πρὸς ἀσφάλειαν πιθανῶς αὐτοῦ τούτου τοῦ Παλαιοκά-

στρου, τὸ ὁποῖον καὶ κατὰ τὸν Ἱερώνυμον καὶ κατ' ἄλλους περιηγητὰς εἶχε καὶ ἀρκετὰς θύρας. Ὡστε αἱ οἰκίαι, τὰς ὁποίας κατηδάφισαν οἱ Βενετοὶ ἦσαν πρὸς τὰ ἐκεῖ, καὶ θὰ ἦσαν ὑψηλαί, ἐπὶ τοῦ σημείου τὸ ὁποῖον καὶ σήμερον ἀκόμη λέγεται Καπέλλα ἀπὸ τὴν πολυτελεῆ ἐκκλησίαν (capella) τοῦ Ἁγίου Σεβαστιανοῦ τῶν Δομινικανῶν. Ὁμοίως ὁ ἀμέσως κατωτέρω μνημονευόμενος Ἰωάννης Ἀντωνίος Ἰουστινιάνης εἶναι ὁ αὐτός, τοῦ ὁποίου ἔχει διασωθῆ εἰς τὸν περιβόλον τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Νικολάου ἡ μεγάλη ἐπιτάφιος πλάξ μὲ μακρὸν καὶ πλούσιον λατινικὸν ἔμμετρον ἐπίγραμμα, δημοσιευθὲν ἤδη ὑπ' ἐμοῦ.

7. Ἡ εἶδησις αὕτη μνημονευομένη ὑπὸ μόνου τοῦ ἀγνώστου τούτου συγγραφέως, εἶναι σπουδαιοτάτη, διότι μᾶς γνωρίζει ὅτι ἀκόμη ἕως τότε, καὶ ἐπὶ Τούρκων δηλαδή, ἐχρησιμοποιεῖτο τὸ ἔξω τοῦ φρουρίου ἀλλ' ἐγγὺς αὐτοῦ καὶ τοῦ λιμένος Δικαστήριον, τὸ ὁποῖον καὶ ἐπὶ Γενοατῶν ἀκόμη ἔφερε τὸ παλαιὸν Βυζαντινὸν του ὄνομα, καλούμενον τὸ *Δικαιοτάτον*, μολοντί φρονοῦμεν ὅτι θὰ ἐλέγετο ἀρχῆθεν μᾶλλον: τὸ *Δικαιοδοτάτον*. Ὅτι πρόκειται περὶ τούτου τοῦ παλαιοῦ κτηρίου, τῆς ἔδρας δηλαδή τοῦ δικαιοδότου, δὲν ἔχω κἀμίαν ἀμφιβολίαν. Εἰς τοῦτο μᾶς βοηθοῦσι πολὺ ὁ Ἱερώνυμος Ἰουστινιάνης καὶ ὁ περιηγητὴς Ἀνδρέας Τεβέ. Ὁ πρῶτος λέγει περὶ τῆς Χίου τῶν μέσων τοῦ ΙΓ' αἰῶνος: Πρὸ τῆς τάφρου τῆς Χίου ἀπλοῦται κατὰ μῆκος μεγάλη πλατεία μακρὰ ὅσον εἶναι καὶ ἡ πλευρὰ τοῦ κάστρου ἢ βλέπουσα πρὸς τὴν ξηράν. Ἡ πλατεία αὕτη ἀρχεται ἀπὸ τῆς ἀποβάθρας τοῦ λιμένος πλησίον τοῦ Δικαιοτάτου, τοῦ μέρους δηλαδή ἔνθα ἀπενέμετο ἡ δικαιοσύνη. Ὁ δεῦτερος, ἐπισκεφθεὶς τὴν Χίον κατὰ τὸ ἔτος 1550, ἦτοι ἕξ ἔτη πρὸ τῆς ὑποταγῆς τῆς Χίου εἰς τοὺς Τούρκους, γράφει: «παρὰ τὴν τάφρον αὐτήν εἶναι μία μεγίστη πλατεία, ἣτις ἀρχεται ἀπὸ τῆς ἀποβάθρας μέχρι πλησίον τοῦ Δικαιοτάτου, τὸ ὁποῖον εἶναι τὸ μέρος ἔνθα τὰ γραφεῖα τῆς Δικαιοσύνης καὶ τῆς Ἀστυνομίας. Διερχόμενός τις κατ' εὐθείαν γραμμὴν βλέπει τὸν φόρον κλπ.»

Ὁ καλὸς Ἱερώνυμος προσθέτει καὶ τὰ ἐξῆς εἰς σελ. 88 περὶ τοῦ Δικαιοδοτάτου. «Ἀνάκτορον εὐρύχωρον πρὸ τοῦ φρουρίου καὶ παρὰ τὸν λιμένα περιβαλλόμενον ἀπὸ μεγαλοπρεπῆς πρόθυρον μὲ κίονας μαρμαρίνους, ὑπὸ τὸ ὁποῖον ὁ Ποτεστάτος ἐξεφώνει τὰ διατάγματά του, τὰ ὁποία διεκλήρυνεν εἰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ τὴν λατινικὴν ἀνά τὴν πόλιν καὶ τὰ χωρία. Ἐπίσης πολὺ πλησίον ἦτο καὶ ἡ ὀνομαζομένη σ τ ἡ λ η τ ἡ ς δ ι κ α ι ο σ ὑ ν η ς, ἔνθα ἐδημοσιεύοντο αἱ ἀποφάσεις τοῦ Ποτεστάτου».

Εἰς αὐτὴν τὴν θέσιν εὐρέθη πρὸ πολλῶν ἐτῶν κατὰ τινα ἐσκαφὴν τῆς γῆς διὰ τὴν θεμελίωσιν τοίχου, ἔντος στενωπάτου ὑπογείου, ἀνθρώπινος σκελετός, φέρων εἰς τὴν κνήμην χρῆκον μεθ' ἀλύσεως μακρᾶς ὑπὲρ τὸ μέτρον, λείψανόν τινος ἐκ τῶν θανόντων εἰς τὰς ὑπογείους φυλακὰς τοῦ Δικαιοδοτάτου ἀτυχῶν φυλακισμένων ἀνθρώπων ἐπὶ Γενοατῶν. Ὡστε ἡ καταστροφὴ

τοῦ ἱστορικοῦ καὶ μεγαλοπρεποῦς ἐκείνου μεγάλου ὀφείλεται ὁμοίως εἰς τοὺς πολεμοχαρεῖς Βενετούς

8. Εἰς τὸ μέρος τοῦτο ὅπου ὄντως ἤρχιζεν ὁ φόρος, μετὰ τὴν ἀποβάθραν καὶ τὸ Δικαιοδοτάτον, ὑπῆρχε μακρὰ σειρὰ κτηρίων κατὰ μῆκος τοῦ παραλλήλου πρὸς τὴν τάφρον χώρου, ἔνθα ἦσαν τὰ ἐργαστήρια καὶ καταστήματα τῆς χιακῆς βιομηχανίας. Ὁ Ἀνδρέας Τεβὲ γράφει σχετικῶς: «Διερχόμενός τις κατ' εὐθείαν γραμμὴν διὰ τῆς πλατείας ταύτης, ἔχει ἀπὸ μὲν μᾶς πλευρᾶς ἔν μέγα ὑπόστεγον πλήρες μαγαζίων καὶ ἐργαστηρίων, ἔν οἷς πωλοῦνται παντὸς εἴδους ἐμπορεύματα, ἀπὸ δὲ τῆς ἐτέρας εἶναι ἡ ἀγορὰ τῶν τροφίμων». Ὁ δὲ Ἱερώνυμος μᾶς πληροφορεῖ σχεδὸν τὰ αὐτὰ: «Πρὸς τὸ ἄλλο μέρος τοῦ φόρου εἶναι ἡ Sottoriva, ἡ ὁποία εἶναι δρόμος μακρὸς σκεπασμένος, τοῦ ὁποίου δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ὑπάρχουν καταστήματα, ἔνθα πωλοῦνται παντοῖα ἐμπορεύματα. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος εἶναι ἡ ἀγορὰ, ἡ λεγομένη φόρος τῶν τροφίμων, πλησίον τῆς στήλης τῆς δικαιοσύνης». Ἐπίσης τὸ ἀνὰ χεῖρας ἡμῶν ἀνώνυμον χειρόγραφον, τὸ ὁποῖον ἐνταῦθα σχολιάζομεν, λέγει ἄλλαχού: «Ἐγγὺς τοῦ λιμένος ἐκτείνονται εἰς πολὺ μῆκος ὑπόστεγα ὅπως τῆς Sottoriva τῆς Γενούης, μὲ παντὸς εἴδους καταστήματα, ἐμπορεύματα κλπ.» Τὰ καταστήματα καὶ ἐργαστήρια ταῦτα, κατηδάφισαν οἱ Βενετοί, ἵνα μὴ ὑπάρχη οὐδὲν κτήριον μικρὸν ἢ μέγαλον πλησίον τοῦ Κάστρου.

9. Τὸ πρῶτον ἐνταῦθα μανθάνομεν, ὅτι οἱ Βενετοὶ ἀπεξημίωσαν τοὺς παθόντας ἐκ τῶν κατεδαφίσεων ἰδιοκτίτας διὰ τουρκικῶν κτημάτων τῆς ὑπαίθρου, δημευθέντων. Πιθανὸν νὰ ἐγένετο τοῦτο προσωρινῶς, διότι οἱ Τούρκοι, ταχέως ἐπανελθόντες, ἀνέλαβον τὰ κτήματα αὐτῶν.

10. Ἡ ἐν τῷ ἀνὰ χεῖρας κειμένῳ, ὡς καὶ ἐν ἄλλαις πηγαῖς, πληροφορία περὶ ἀναμίξεως τῶν καθολικῶν καὶ ἐνθαρρύνσεως ὑπ' αὐτῶν τῶν Βενετῶν πρὸς κατάληψιν τῆς Χίου, εἶναι ἀληθής, φαίνεται, πιστουμένη καὶ ἐξ αὐτῶν τῶν πραγμάτων. Ὁ ἄριστα διὰ τὰ τότε πράγματα πληροφορημένος Donado γράφει ὅτι: «οἱ Βενετοὶ ἦσαν εἰς συνεχεῖς συνεννοήσεις πρὸς τοὺς ἐν Χίῳ καθολικούς, τόσον τοὺς ἐντοπίους ὅσον καὶ τοὺς διαφόρους μοναχοὺς καὶ ἄλλους κληρικούς». Καὶ ἄλλαχού γράφει: «οὐδέποτε οἱ καθολικοὶ τῆς Χίου, ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς ὑποδουλώσεως τῆς νήσου εἰς τοὺς Τούρκους ἀπέβαλον τὴν ἐλπίδα μιᾶς τοιαύτης ἐπιχειρήσεως, ἰδίᾳ δὲ μετὰ τὴν κατάληψιν τοῦ Μορέως. Ἐπειδὴ δὲ κατεμνηνύθησαν αἱ ἐνέργειαι τῶν αὐτῶν καὶ περιῆλθον εἰς γνῶσιν τῶν Τούρκων, ἔσπευσαν ἀμέσως νὰ καλέσωσι τοὺς Βενετούς, ὅπως διασώσωσιν ἑαυτούς». Τοῦτο ὁμολογεῖ καὶ ὁ γράφων ἀνωνύμως, τροποποιῶν τὰ πράγματα καὶ παριστάνων αὐτὰ ὡς δικαιολογίας τῶν μεγάλων Τούρκων τῆς νήσου ἀπέναντι τοῦ Σουλτάνου διὰ τὴν ἀπώλειαν αὐτῆς.

11. Ἁγία Βαρβάρα ἢ Santa Barbara ἐκαλεῖτο ὑπὸ τῶν ἐν Χίῳ Γενοατῶν τὸ ὑψούμενον εἰς τὴν νοτιωτάτην ἄκρην τοῦ λιμένος πυροβολεῖον, ὃχι τὸ πυροβολεῖον τοῦ στομίου τοῦ λιμένος, τὸ ὁποῖον καὶ αὐτὸ ἐφωδιασμένον

διὰ πυροβόλων πρὸς προστασίαν τῆς εἰσόδου, ἐκαλεῖτο «Βούρτζι», ὄνομα συγγόν ἀνὰ τοὺς τόπους μας διὰ τοιοῦτου εἶδους παράλια ὄχυρά βλ. Βούρτζι Χαλκίδος, Καρύστου, Ναυπλίου κλπ. Ἡ λέξις ἦτο ἐν χρήσει καὶ ἐπὶ Βυζαντινῶν. Τὸ προασπίζον τὴν εἰσόδον τοῦ λιμένος Χίου παρόμοιον ὄχυρὸν ἐκαλεῖτο ὑπὸ τῶν Ἰταλῶν *Porporella* διὰ τὸ χρῶμα ἢ καὶ διὰ τὸν ἐρυθρὸν φανόν του. Εἰς χάρτας περιηγητῶν τοῦ ΙΖ' αἰῶνος σημειοῦται ἀκριβῶς ἢ μὲν *Porporella* παρὰ τὴν εἰσόδον τοῦ λιμένος, ἢ δὲ *Santa Barbara* εἰς τὴν νοτιωτάτην ἄκρην αὐτοῦ. Τὸ Βούρτζι τοῦ λιμένος τῆς Χίου τοῦ παλαιοῦ, ἐνθυμουμαι καὶ ἐγὼ σχεδὸν ἐρειπωμένον, πρὸ τῆς κατασκευῆς τοῦ σημερινοῦ λιμένος.

12. Ἐκ τῆς ἐπισήμου ἐκθέσεως τῆς ναυμαχίας τῆς 11 Φεβρουαρίου ταύτης¹ μανθάνομεν εἰδικῶς ὅτι «μετὰ δίωρον ζωηρὸν καὶ ἱκανοποιητικὸν ἀγῶνα, μετεδόθη αἴφνης πῦρ ἐπὶ τῆς *Στέλλας*. Ἐνεκα τῆς μικρᾶς ἀποστάσεως μετεδόθη ἐκεῖθεν τὸ πῦρ καὶ εἰς τὸν *Ἐστεμμένον Λέοντα* καὶ τὸ ἐν μετὰ τὸ ἄλλο ἦναψαν καὶ ἀνετινάχθησαν. Ὁμοίως καὶ ὁ *Δράκων* ἐχάθη ἀπὸ τὴν ὀρμὴν τοῦ πυρός, τὸ ὁποῖον εἰσεχώρησεν εἰς τὴν πυριτιδαποθήκην καὶ οὕτω τὰ τρία καλύτερα πλοῖα, τὰ ὁποῖα ἔδιδον τόσην ἰσχὴν εἰς τὸν βαρὺν στόλον μας, ἔγιναν εἰς μίαν στιγμὴν καπνὸς καὶ τέφρα. Οὐδεὶς διεσώθη ἐκ τῶν πλοίων τούτων». Ἄρα γε ὁ καλὸς κληρικὸς Ἰουστινιάνης κακῶς εἶχεν ἀντιληφθῆ τὰ πράγματα ;

13. Ἡ δευτέρα συνάντησις τῶν δύο στόλων ἔλαβε χώραν πρὸ τῶν Οἰνουσῶν, νησιδίων κειμένων μεταξὺ Χίου καὶ Ἐρυθραίας, εἰς τὸ βόρειον μέρος τοῦ στενοῦ τῆς Χίου. Κατ' αὐτὴν γενομένην τὴν 19ην Φεβρουαρίου ἔλαβον μέρος μόνον τὰ βαρῆα πλοῖα (*nave* ἢ *sultana*), τὰ δὲ ἑλαφρὰ, εἰς τάξιν μάχης, οὕτε ἐπλησίασαν εἰς τὸν ἀγῶνα, προφυλαγμένα εἰς τὸ Πασὰ λιμάνι τῶν Οἰνουσῶν. Τὴν ἄλλην ἡμέραν ἐφθασαν τὰ μὲν μεγάλα πρὸ τοῦ φρουρίου Χίου, αἱ δὲ γαλέραι μόνον τὴν ἐπομένην εἰσῆλθον εἰς τὸν λιμένα τῆς Χίου, ὅθεν ἔφυγον διὰ παντός μετὰ διήμερον παραμονήν.

14. Δὲν εἶναι ἀξιοθαύμαστος ἡ ὑπαρξίς γαλλικῶν καὶ ἀγγλικῶν πληρωμάτων εἰς τὸν Τουρκικὸν στόλον, διότι, ὡς ἦτο γνωστὸν ἀνεκαθεν, πλεῖστοι ξένοι ὑπηρετοῦν εἰς αὐτόν, ὡς καὶ Ἕλληνες, ἰδίως νησιῶται καὶ Μαυροθαλασσίται.

15. *Σουλτάναι* ἐκαλοῦντο τὰ μεγαλοπρεπῆ καὶ βαρῆα πλοῖα τῶν Τούρκων. Ἡ δευτέρα αὕτη σύγκρουσις δὲν ἦτο ὁμοία πρὸς τὴν πρώτην. Ἀπὸ ἐκθεσίων τοῦ θαυμαστοῦ εἰς εἰλικρίνειαν καὶ σύνεσιν ναύαρχου Βαρθ. Κονταρίνη ἔχομεν τὴν ἐξῆς λακωνικὴν κρίσιν περὶ τῆς βας ταύτης συναντήσεως: «Τὴν 19 τοῦ μηνὸς ἤρξαντο ἀμφοτέρωθεν ρωμαλεαί ἔφοδοι καί, μετὰ δίωρον ζωηρὸν καὶ σύντονον ἀγῶνα, ἔπαυσαν πρῶτοι οἱ Τούρκοι

¹ Archivio di Stato di Venezia. Dispacci del capitano straordinario delle navi 1694-5.

καὶ ἀπεσύρθησαν ὁμολογοῦντες ὅτι ἔπαθον σοβαρὰς ζημίας. Δὲν ἐκερδίσαμεν βεβαίως καὶ ἡμεῖς ὄφελήματα, ἀλλ' οὔτε ζημίας ἐπάθομεν τοιαύτας, ὥστε νὰ θίγεται τὸ κοινὸν συμφέρον. Ἐχάθησαν μόνον 130 ἄνδρες. Ὁ Θεὸς ἔβαλε τὸ ἅγιόν του χέρι εἰς αὐτὴν τὴν σοβαρὰν σύγκρουσιν. Οἱ Τοῦρκοι εἶχον ἀκέραιον τὸν ἀριθμὸν τῶν πλοίων των καὶ μὲ τὸ πλεονέκτημα τοῦ καιροῦ καὶ τοῦ τόπου ἠδυνήθησαν καὶ τὰ πλοῖα νὰ ἀνασυντάξωσι καὶ δυνάμεις νέας ἀνθρώπων νὰ προσαγάγωσιν ἐξ Ἀνατολῆς. Ἡμεῖς ἐμειονεκτοῦμεν κατὰ τέσσαρα πλοῖα, δηλαδὴ τὰ τρία ἀπολεσθέντα καὶ τὸν Ἅγιον Βικέντιον, ὅστις παρέμεινε ἐντὸς τοῦ λιμένος τῶν Οἴνουσῶν εἰς κακὴν κατάστασιν. Ἐκ τῶν 16 ἀπομεινάντων πλοίων τῆς μοίρας εἴχομεν 500 ἀνθρώπους ὀλιγοτέρους, ὅσους ἀπαλέσαμεν εἰς τὴν πρώτην μάχην, χωρὶς οὔτε τὴν ἐλαχίστην ἐνίσχυσιν νὰ λάβωμεν καὶ οὐδ' ἀπὸ τὰ ἀποχωρισθέντα μπουρλόττα, τὰ ὅποια ἠδύναντο νὰ δώσωσι θυμασταὰ ἀποτελέσματα.

17. Περὶ ἀπωλειῶν ὁμιλεῖ σαφῶς καὶ ἡ ἔκθεσις τοῦ ναυάρχου Βαρθ. Κονταρίνη καὶ εἶναι πιθανώτατον ὅτι διὰ ταύτην κυρίως τὴν ἀδυναμίαν ἐδίσταζεν ὁ βενετικὸς στόλος νὰ τολμήσῃ νὰ δεχθῆ ἄλλην ἐπίθεσιν ἀφοῦ θὰ ἐκινδύνευε νὰ καταστραφῆ, εὐρισκόμενος μακρὰν τῶν βάσεων του. Ὡστε τοῦ στόλου αἱ ἀνάγκαι ἐπέβαλον τὴν ἐγκατάλειψιν τῆς νήσου.

18. Δὲν φαίνεται καθόλου πιθανὸν ὅτι οἱ Ἕλληνες κάτοικοι τῆς νήσου συμμετέσχον οἰκειοθελῶς εἰς τὸν πανηγυρισμὸν καὶ τὰς ἐορτὰς τῶν Ἰταλῶν, τοῦναντίον δὲ ὑποχρεωτικῶς μετέσχον εἰς αὐτάς. Ἀπὸ τὰς ἐπιστολὰς τοῦ Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου¹ κατανοοῦμεν τὰ τότε λαβόντα ἐκεῖ χώραν. Ὡς γνωστὸν, ὑπεχρέωσαν τὸν ἡμέτερον κληρὸν καὶ νὰ ψάλλῃ κανόνα δοξαστικὸν ἐν λιτανείᾳ ὑπὲρ τῶν νικητῶν, ποιηθέντα ὑπὸ «Κλήμεντος ἱερομονάχου Κουζίνου καὶ ἱεροκήρυκος»², Ἐξ ἄλλων δὲ εἰδήσεων καὶ μαρτυριῶν συνάγομεν ὅτι ἀμέσως μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς νήσου τὰ πράγματα ἤλλαξαν διὰ τοὺς Ἕλληνας, ἴσως διότι ἐπληροφοροῦντο ὅτι οἱ ἐν τῇ Πόλει Χίοι, μὲ ἐπὶ κεφαλῆς τὸν Ἀλέξανδρον Μαυροκορδάτον προητοιμάζον τὴν ἀπαλλαγὴν τῆς νήσου, διὰ τοῦτο δὲ καὶ πολλὰ οἱ Φράγκοι κατὰ τῶν Ἑλλήνων ἐπεχειροῦν. Ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου εὐρίσκομεν πολλὰ διαφωτιστικὰ στοιχεῖα εἰς τὰς ἐκθέσεις τοῦ βαίλου Κωνσταντινουπόλεως πρὸς τὴν Δημοκρατίαν, πρὸς ἣν οὗτος καταδίδει τὰς ἐνεργείας ταύτας τῶν Χίων³.

19. Ἡ χρησιμοποίησις βορρησιῶν διὰ τὴν ἄμυναν τοῦ Κάστρου δὲν μαρτυρεῖται ἄλλοθεν καὶ διὰ τοῦτο πιστεύω ὅτι δὲν πρόκειται περὶ βορρησιῶν, κατοίκων δηλαδὴ τοῦ Burgus Grecorum τῆς πόλεως Χίου. Εἰς μίαν

¹ Ἐπιστολαὶ Ἀλεξάνδρου τοῦ ἐξ Ἀπορρήτων. ἀρ. ἐπιτ. 59. Ἐκδ. Θ. Λιβαδά 1876.

² Γ. Ζολώτα, Ἱστορία τῆς Χίου τ. Γ'. μέρος Ι'. σ. 219.

³ Αὐτόθι σ. 234.

ἔκθεσιν τοῦ τότε προνοητοῦ Χίου Giustino de Riva περὶ τῆς παραδόσεως ἐκ νέου τῆς Χίου εἰς τοὺς Τούρκους, μεταξύ τῶν ἄλλων λόγων διὰ τοὺς ὁποίους κατακρίνει τὴν ἐγκατάλειψιν τῆς νήσου, φέρονται καὶ οἱ ἑξῆς: «Διότι αἱ μὲν ἔξωτερικαὶ ἐπισκευαὶ τοῦ φρουρίου εἶχον συμπληρωθῆ, αἱ δὲ ἐσωτερικαὶ ἐπροχώρουν, διότι ὑπῆρχε σύνταγμα δραγόνων καὶ ἀρκετὸν πυροβολικόν, εἰς τὸ ὁποῖον ὑπῆρξον 600 χωρικοὶ λατῖνοι πιστοὶ καὶ ἀφωσιωμένοι ὑπερασπισταὶ τοῦ Κάστρου, ἐγκαταλείψαντες τὰς οἰκίας καὶ κτήματα αὐτῶν σὺν γυναιξὶ καὶ τέκνοις κλπ.».

Τοῦτο ἔχει σχέσιν πρὸς τὸ λεγόμενον ἐν τῷ χειρογράφῳ ὅτι διὰ τὴν ἄμυναν τοῦ Κάστρου ὑπῆρχον πολλοὶ ἀφωσιωμένοι βοργέσιοι. Εἰς τὴν Χίον οὐδεὶς χωρικός λατῖνος ὑπῆρχεν ἢ ἀνεφέρεται ποτε. Ἀφωσιωμένοι χωρικοὶ εἰς τοὺς λατίνους ὑπῆρχον βεβαίως, καὶ τοιοῦτοι θὰ ἦσαν οἱ ἐργαζόμενοι εἰς τὰ κτήματα αὐτῶν, θὰ ἠδύνατο ἐπομένως νὰ συναθροίσωσιν τόσους ἀνθρώπους, ὅσους ἀναφέρει ἡ ἔκθεσις τοῦ προνοητοῦ. Ἐντὸς τῆς πόλεως ὑπῆρχε καὶ συνοικία κατοικουμένη ὄντως ὑπὸ λατίνων, ἡ ὁποία διὰ τοῦτο ὠνομάζετο τότε *burgus latinorum* βραδύτερον δὲ Φραγκομαχαλᾶς. Ἦσαν δὲ ἐκεῖ οἱ κυρίως ἐργατικοὶ ἄνθρωποι κατὰ τὸ πλεῖστον Κυκλαδίται καὶ Ἰδία Τήνιοι, τοὺς ὁποίους προσεῖλκον αἱ ἐν Χίῳ ἀκμάζουσαι τότε βιοτεχνίαι καὶ βιομηχανίαι, οἱ ὅποιοι Κυκλαδίται ἦσαν βεβαίως κατὰ τὸ πλεῖστον καθολικοί, ὅπως παρετήρησα εἰς τὰς ληξιαρχικὰς πράξεις τῶν τότε χρόνων τοῦ κώδικος τῆς λατινικῆς ἐκκλησίας Χίου.

20. Νάπολι τῆς Ρωμανίας ἦτο διὰ τοὺς Ἴταλοὺς τὸ Ναύπλιον.

21. Κορφοὶ ἦτο Κέρκυρα.

22. Ὁ συγγραφεὺς ἐννοεῖ ὡς ἀντίδοτα, τὸν ἐφοδιασμὸν τοῦ φρουρίου, τὴν δοκιμὴν τῆς βας ναυμαχίας, τὴν ἀνάγκην τῆς σωτηρίας τοῦ στόλου.

23. Ἡ μνεῖα τοῦ γεγονότος παρὰ τοῦ πιστοῦ καὶ ἐνθουσιώδους κληρικοῦ εὐρίσκεται εἰς πλήρη συμφωνίαν πρὸς τὴν ἔκθεσιν τοῦ προνοητοῦ. Εἶναι φανερόν ὅτι ἡ νήσος ἠδύνατο νὰ μὴ ἐγκαταλειφθῆ, ἡ ἀλήθεια ὅμως εἶναι ὅτι δὲν ἠδύνατο καὶ νὰ κρατηθῆ, εἰμὴ μόνον ἐπὶ μικρὸν καὶ μετὰ πολλῶν θυσιῶν.

24. Ἴσως θέλει ὁ γράφων νὰ εἴπῃ *latinia*, εἶδος ταχυπλόων μικρῶν ἱστιοφόρων.

25. Εἶναι, φαίνεται, ἀληθὲς ὅτι οἱ Ἕλληνες μετ' ἐλπίδων ἀπέβλεπον εἰς τὴν ἀπὸ τῶν Βενετῶν ἀπαλλαγὴν καὶ εἶναι γεγονός ὅτι εἰδοποίησαν τὸν Τουρκικὸν στόλον περὶ τῆς φυγῆς των, τοῦτο δὲ φανερῶνει ὅτι δὲν θὰ ἦσαν εὐτυχεῖς διαρκούσης τῆς κατοχῆς.

26. Τὸ πρῶτον λέγεται ἐναυῦθα, ὅτι οἱ Τούρκοι ἀπεστέρησαν τοὺς Ἰουστινιάνας τῶν δικαιωμάτων των. Νομίζω ὅτι τῶν δικαιωμάτων καὶ τῶν κτημάτων των θὰ ἐστερηθῆσαν ἀσφαλῶς οἱ φυγάδες, ἐκ τῶν ὁποίων πλεῖστοι

ἐπανήλθον μετὰ περιπλανήσεις καὶ δυστυχίας πολλῶν ἐτῶν, τυχόντες, ὡς νομίζω, τῆς γαλλικῆς προστασίας.

27. Εἶναι ἀπολύτως γνωστὸν καὶ ἐξηκριβωμένον ὅτι μόνον ἐπ' ὀλίγα ἔτη ἐγένετο χρῆσις τοῦ παρεκκλησίου τῶν Γάλλων Καπουκίνων καὶ ὅτι ἀργότερον διέθετον οἱ καθολικοὶ ὃ ἐν ὄλῳ ἐκκλησίας, τὰς ὁποίας καὶ μόνας διετήρησαν ἔκτοτε καὶ μέχρι τοῦδε.

28. Ὡς εἶπον καὶ ἀνωτέρω, διέθετον ἀπὸ τοῦ 1720 ὃ ἐκκλησίας.

29. Τερρατσάνους ἐννοεῖ τοὺς χωρικοὺς τοὺς ἐργαζομένους εἰς τὰ κτήματα, τὰ ὁποῖα εἶχον οἱ Ἰουστινιάναι εἰς τὴν ἔξοχὴν.

ΑΙΜΙΛΙΑ ΣΑΡΟΥ - ΖΟΛΩΤΑ